

บทที่ 3

ปฏิจจสมุปบาทของพุทธทาสและข้ออภิปรายกับพุทธโฆษาจารย์

3.1 ปฏิจจสมุปบาทในทัศนะของท่านพุทธทาส

สำหรับท่านพุทธทาสแล้ว ปฏิจจสมุปบาทเป็นหัวข้อธรรมที่มีความสำคัญ เช่นเดียวกับที่ท่านพุทธโฆษาจารย์ให้ความสำคัญ และปฏิจจสมุปบาทยังจัดเป็น อริยสัจที่สมบูรณ์แบบในทัศนะของท่าน เพราะหากผู้ใดเข้าใจหัวข้อธรรมนี้ ก็อาจจะปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ของตนได้ และเป็นหน้าที่ของพุทธบริษัทที่จะต้องทำ ความเข้าใจ ดังท่านยกพุทธพจน์มาความว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุกขสมุททยอริยสัจ เป็นอย่างไรเล่า เพราะมี อวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย เพราะ มีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ.. เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขโทมนัสอุปายาสทั้งหลายจึงเกิดขึ้นครबरัน ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย นี้เรากล่าวว่า ทุกขสมุททยอริยสัจ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธอริยสัจ เป็นอย่างไรเล่า เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่มี เหลือแห่งอวิชชานั้นเทียว จึงมีความดับแห่งสังขาร เพราะมี ความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ

... เพราะมีความด้อยแห่งชาตินั้นแล ชรา มรณะ โสกะปริเทวะ
 ทุกขะโทมัมสอุปายาสทั้งหลายจึงดับสิ้นความดับลงแห่งกองทุกข์
 ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลายนี้เรา
 กล่าวว่่า ทุกขนิโรธอริยสัจ¹

อย่างไรก็ดีข้อแตกต่างนั้นมีอยู่ที่ท่านพุทธทาสเน้นการอธิบายปัจจุสมุปบาท
 ในแบบขณะจิตหรือในปัจจุบันชาติมากกว่าพุทธโฆษาจารย์ เพราะท่านเห็นว่าจะทำ
 ให้คนเห็นความสำคัญของการดับทุกข์ในปัจจุบัน รวมทั้งมุ่งปฏิบัติธรรมในแนวทางที่
 สละคลายมากกว่าการยึดติดในการกระทำ อย่างการเข้าใจปัจจุสมุปบาทแบบ
 ข้ามภพข้ามชาติที่เน้นรอผลของกรรม และการดับทุกข์ในภพหน้าหรืออนาคตได้

ปัจจุสมุปบาท เพื่อการใช้ดับทุกข์ในชีวิตประจำวัน

ปัจจุสมุปบาทของท่านพุทธทาส คือ การแสดงให้เห็นว่าทุกข์เกิดขึ้นมา
 ได้อย่างไรและจะดับลงอย่างไรและการที่ทุกข์เกิดขึ้นและดับไปนั้น มีลักษณะ เป็นธรรม
 ชาติที่อาศัยกันและกันของอาการ 11 อย่าง โดยถือชรา มรณะ เป็นการดับของภพในหนึ่ง
 ขณะจิตอันได้แก่

1. อวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์
 ความไม่รู้ในการดับแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในทางให้ถึงความดับแห่งทุกข์ อวิชชาในสิ่ง
 เหล่านี้เอง เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

¹พุทธทาสภิกขุ, ปัจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์, หน้า 82.

2. สังขาร คือ กายสังขารคือสิ่งที่จะปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางกาย
 วิสังขาร คือสิ่งที่จะปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางวาจา และจิตตสังขารได้แก่สิ่งที่จะปรุง
 แต่งให้เกิดหน้าที่ทางจิต สังขารก่อให้เกิดวิญญาณ

3. วิญญาณ คือ การรับรู้ต่ออารมณ์ต่าง ๆ ได้แก่วิญญาณ 6 คือ จักขุ
 วิญญาณ (ได้เห็น) โสตวิญญาณ (ได้ยิน) มานวิญญาณ (ได้กลิ่น) ชิวหาวิญญาณ (รู้รส)
 กายวิญญาณ (รู้สัมผัส) มโนวิญญาณ (รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ) วิญญาณทำให้เกิดนามรูป

4. นามรูป คือ ความมีอยู่ของรูปธรรมในการรับรู้ของบุคคลกล่าวคือ
 เป็นภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบ
 สนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้น นามได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิ
 การ (ใส่ใจ) ส่วนรูปได้แก่ มหาภูตรูป 4 คือ รูปที่เป็นเนื้อหนังมังสา อันประกอบ
 ไปด้วย ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และอุปทานรูปอันเป็นภาวะที่อาศัยมหาภูตรูป
 4 นั้น เช่น ภาวะสวय ภาวะไม่สวย ภาวะหญิง ภาวะชาย เป็นต้น นามรูปก่อให้
 เกิดสฬายตนะ

5. สฬายตนะ คือ ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้อง
 กับสถานการณ์นั้น ๆ อันได้แก่ อายตนะ 6 คือ จักขุอายตนะ (ตา) โสตอายตนะ (หู)
 มานายตนะ (จมูก) ชิวหายตนะ (ลิ้น) กายายตนะ (กาย) มน आयตนะ (ใจ)
 และสฬายตนะนี้เองก่อให้เกิดผัสสะ

6. ผัสสะคือ การเชื่อมต่อกับความรู้กับโลกภายนอก มี 6 อย่าง คือ
 กายสัมผัส (การกระทบกันทางกาย) จักขุสัมผัส (การกระทบกันทางตา) โสต
 สัมผัส (การกระทบกันทางหู) มานสัมผัส (การกระทบกันทางจมูก) ชิวหาสัมผัส (การ
 กระทบกันทางลิ้น) มโนสัมผัส (การกระทบกันทางใจ) ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา

7. เวทนา คือ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ มี 6 อย่างคือ
 เวทนาทางจักขุสัมผัส เวทนาเกิดจากโสตสัมผัส เวทนาเกิดจากมานสัมผัส เวทนา
 เกิดจากชิวหาสัมผัส เวทนาเกิดจากกายสัมผัส เวทนาเกิดจากมโนสัมผัส โดยเอาตา
 หู จมูก ลิ้น กายเป็นหลัก เวทนานี้ทำให้เกิดตัณหา

8. ตัณหา คือ ความอยาก มี 6 อย่าง คือ รูปตัณหา (อยากในรูป) สัทตัณหา (อยากในเสียง) คันธตัณหา (ความอยากในกลิ่น) รสตัณหา (ความอยากในรส) โภกัณฺฑตัณหา (ความอยากสัมผัสผิวหนัง) รัสมตัณหา (ความอยากในธรรมมารมย์) ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

9. อุปาทาน คือ ความยึดมั่นคือมั่นมี 4 อย่าง คือ กามอุปาทาน ทิณฺณอุปาทาน ลีลาอุปาทาน อตฺวาอุปาทานที่ได้เคยกล่าวแล้ว อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

10. ภพ คือ กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออกเพื่อสนองตัณหาอุปาทานรวมทั้งภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างหนึ่งเรียกว่า อุปัตติภพ เมื่อเกิดมีภพที่จะเข้าอยู่ครอบครองเฉพาะตนแล้วก็ปรากฏตัวตนเป็นความรู้สึกตระหนักรู้ชัดเจนนั่นที่เข้าอยู่หรือรับเอาภาวะชีวิตเช่นนั้นไว้ ภพมี 3 อย่าง คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

11. ชาติ คือ การเกิดขึ้น เกิดความตระหนักรู้ในตัวตน หรือที่เรียกว่า "เรา" เกิดขึ้น จึงมีอาการถือว่าเป็นเจ้าของภพ เป็นผู้เสวยผลเป็นผู้กระทำ เป็นผู้ได้ ผู้เสีย เป็นต้น ส่วนชรามรณะนั้นคือการดับลงของภพในขณะจิตเดียวหรือขณะจิตนั้น ๆ

สำหรับท่านพุทธทาส ปฏิจจสมุปบาทเกิดติดต่อกันไปทั้ง 11 อาการภายในจิตใจเดียวขณะที่คนเรามีเรื่องที่เป็นกิเลสเกิดขึ้นในใจครั้งหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงไม่ต้องกินเวลาถึงสามชาติ กินเวลาไม่ถึงชาติ กินเวลาไม่ถึงปี กินเวลาไม่ถึงเดือน กินเวลาไม่ถึงวัน หมายความว่า บางทีเพียงชั่วกระพริบตาเดียวเท่านั้น ปฏิจจสมุปบาทก็เต็มรอบเป็นเรื่อง ๆ หนึ่งมีความทุกข์เรียบร้อยแล้ว

ทั้งนี้เราอาจเห็นการเกิดขึ้นแห่งปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวันที่เกิดขึ้นภายในจิตใจดังตัวอย่างต่อไปนี้

ถ้ามีเด็กคนหนึ่งร้องไห้ขึ้นมาเพราะตุ๊กตาตกแตก เมื่อเขาเห็นตุ๊กตาแตก ตากับรูปกระทบกันเกิดจักขุวิญญาณขึ้นมาว่าตุ๊กตาแตกตามธรรมดาเด็กคนนี้จะประกอบด้วยอวิชชาเพราะไม่มีสติ อวิชชาจึงปรุงแต่งให้เกิดสังขารคือ อานาจนิดหนึ่งที่จะทำให้เกิดความนึกคิดอันหนึ่งที่จะ เป็นวิญญาณ วิญญาณนี้จะช่วยทำให้ร่างกายกับจิตเปลี่ยนแปลงสภาพลุกขึ้นมาทำหน้าที่ที่พร้อมจะเป็นทุกข์และในนามรูปชนิดนี้ขณะ นี้จะมี

สพียงชนะอันพร้อมที่จะเป็นทุกข์คือ ไม่หลบอยู่ตามปกติ แล้วเมื่อตากับรูป คือตุ๊กตาประจวบกัน เรียกว่า ผัสสะ เมื่อมีผัสสะจึงมีเวทนา คือความรู้สึก เป็นทุกข์แล้ว เวทนาที่เป็นความทุกข์นั้นก็ทำให้เกิดตัณหา คืออยากไปตามอำนาจ ของความทุกข์นั้น มีอุปาทานยึดมั่นว่าเป็นความทุกข์ของกู การเกิดกฐินมาเรียกว่าภ เมื่อภเบิกบานเต็มทีเรียกว่าชาติ แล้วก็มี ความทุกข์ในเรื่องตุ๊กตาแตกนี้ คือ ร้องไห้ นั้นคือสิ่งที่เรียกว่าอุปายาส คือ ความเหี่ยวแห้งใจอย่างยิ่ง ในที่นี้การร้องไห้ก็คือ อาการของความทุกข์ขั้นสูงสุดเต็มทีถึงที่สุดของวงจรปัจจุสมุปบาท

อย่างไรก็ตามหากต่อมาเด็กคนนี้อาเรื่องตุ๊กตาแตกมาคิดแล้วรำไห้ก็จะ กลายเป็นเรื่องปัจจุสมุปบาททางมโนวิญญาณ มิใช่ทางจักขุวิญญาณ คือการคิดถึง เรื่องตุ๊กตาแตกเป็นธรรมารมณ์ เมื่อธรรมารมณ์กับจิตใจสัมผัสกันทำให้เกิด มโนวิญญาณ รู้สึกถึงเรื่องตุ๊กตาแตก นี้ได้สร้างนามรูปคือกายกับใจขณะนั้นให้เปลี่ยนไป เป็นนามรูปที่จะเป็นที่ตั้งของอายตนะที่จะเป็นทุกข์ในฉับพลัน อายตนะนั้นก็สร้างให้ เกิดผัสสะชนิดที่เป็นที่ตั้งของความทุกข์ เกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน จนกลายเป็นทุกข์ นอนรำร้องอีกครั้ง ทั้งๆ ที่ ตุ๊กตาแตกมานานแล้ว

จะเห็นได้ว่าปัจจุสมุปบาทนี้เป็นเรื่องวงจรของความทุกข์คือ การ บรรยายให้เห็นถึงความทุกข์ที่เกิดขึ้นมาเต็มรูปเนื่องจากอำนาจอุปาทานความยึดถือ เป็นสำคัญโดยปัจจุสมุปบาทเกิดได้ทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ดังจะเห็นจาก อีกตัวอย่างคือ

หญิงคนหนึ่งเห็นแฟนของตนเดินควงกับผู้หญิงคนอื่น จึงเกิดใจร้อนทุรน ทุรายภายในจิตใจเดียว จากการที่เห็นแฟนไปเดินอยู่กับหญิงอื่น หมายความว่าตาของ หล่อนกระทบรูปของแฟนที่ควงคู่กับหญิงคนอื่น จึงสร้างวิญญาณคือ จักขุวิญญาณขึ้นมาใน บัดดล ก่อนหน้านี้ไม่มีวิญญาณชนิดนี้ มีแต่วิญญาณที่ไม่มีหน้าที่อะไร วิญญาณชนิด นี้กับรูปกับตารวมกันเป็นผัสสะ คือการกระทบกันระหว่างตากับรูป แล้วก็ทำให้เกิด เวทนา ตัณหา ที่พร้อมจะเป็นทุกข์ แล้วเกิดอุปาทานว่าตัวตนกำลังยำแย่งกลายเป็น ชาติแล้วก็มีทุกข์ โทมนัส มีอุปายาส นี้เป็นปัจจุสมุปบาทเต็มรอบที่เกิดขึ้นทางตา สมมุติว่า สาวนางนี้ถูกเพื่อนลวงหลอกว่าแฟนตนไปเดินกับหญิงคนอื่นทั้ง ๆ ที่จริงเขา ไม่ได้ไปควงคู่กับใครที่ไหน ทว่าหญิงคนนั้นเชื่อถ้อยคำพูดของเพื่อน นี้เสียงเข้ามา

ทางหู คือเสียงกระทบหูเกิดโสตวิญญาณที่ประกอบด้วยอวิชชาเพราะไร้สติ วิญญาณนี้ ก็สร้างนามรูปคือกายกับใจของหล่อนอันใหม่ทันทีที่จะมีอายตนะที่จะทำหน้าที่ให้เป็นทุกข์ ต่อมาผัสสะ มีเวทนาเกิดขึ้นมาตรงตามเรื่องนั้น คือ ทุกขเวทนามีตัณหาตั้งมั่น มีอุปาทานยึดมั่น มีภพเป็นตัวเราของเราเต็มที่เป็นชาติของเราที่มีความทุกข์ โทมมัส อุปายาส จึงเรียกได้ว่าหล่อนเป็นทุกข์ตามกฎเกณฑ์ของปัจจุสมุปบาทครบถ้วน ทว่า เป็นทางหู ที่นี้ สมมุติว่า หลายวันต่อมา หลิงคนี่เกิดนี้กระแวงโดยไม่มีใครบอกหรือ เห็นด้วยตาว่าแฟนของเจ้าหล่อนคงคงอยู่กับสาวอื่นเป็นแน่ จึงเกิดปัจจุสมุปบาททางมโนทวาร คือ ธรรมารมณ์กระทบมโนเกิดมโนวิญญาณจากนั้นจึงสร้างนามรูปขึ้นมาใหม่ คือเปลี่ยนร่างกายจิตใจที่ไม่ทำหน้าที่อะไรไปเป็นร่างกายและจิตใจที่มั่นเป็นทุกข์ขึ้น จากนามรูปนี้ก็สร้างอายตนะที่ทำให้เป็นทุกข์ สร้างผัสสะ เวทนาที่จะทำให้เกิดเป็นทุกข์ แล้วก็เกิดตัณหาตั้งมั่นตามเวทนานั้น มีอุปาทานยึดมั่น ในที่สุดก็เกิดทุกข์ขึ้นอีก ทั้งนี้ เมื่อกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาทเกิดขึ้น ทุกข์ก็เกิดขึ้นเดี๋ยวนั้น ปัจจุสมุปบาท แบบนี้ เกิดขึ้นวงหนึ่งกินเวลาชั่วที่ได้เสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเพลอสติ ไม่มีสติ จึงเกิดทุกข์ขึ้น เมื่อรู้จักทุกข์ที่เกิดขึ้น จึงสามารถกำจัดได้เดี๋ยวนั้น โดยการควบคุมผัสสะด้วยสติไม่ให้เกิดเวทนาขึ้น ดังที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

ในทางปฏิบัติเราหยุดมันเสียได้ ตรงที่ไม่ให้ผัสสะปรุงเวทนา ถ้าพลาด ตรงนั้นก็ให้มาทำตรงที่ไม่ให้เวทนาปรุงเป็นตัณหา หลังจากนั้นแล้วช่วยไม่ได้ เพราะฉะนั้นเราพยายามมีธรรมะ กันให้ได้ตรงที่เมื่อตาเห็นรูป หูฟังเสียงจุมุกได้กลิ่นนี้ โดยที่ เราศึกษาอบรมกันอยู่เป็นประจำในข้อที่ว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น แปลว่าคนธรรมดาเขามีแนวว่า ถ้าเกิดผัสสะ แล้วเกิดเวทนา แล้วเกิดตัณหา อุปาทาน ภพชาติ นี่เป็นทาง ที่เดินกันจนเตียนโล่งไปหมด เดินง่ายที่สุด แต่เราไม่เอาอย่างนั้น พอมีผัสสะกระทบแล้วเราก็กกลับไป เดินในทางของสติปัญญาไม่เดิน ไปทางตัวกู-ของกู หรือแม้ว่าเลยไปจนถึง เวทนาแล้วก็ตาม ยัง ยักกลับไปในทางของสติปัญญาก็ได้ ไม่ลอบไปตามกระแส

แห่งตัวกูของกู อย่างนี้ไม่มีทุกข์เลยทุกวันทุกคืนจะไม่มีทุกข์เลย
แล้วถ้าทำได้แก่่ง คือว่าทำไปตามวิธีที่ถูกต้องถึงที่สุดแล้ว เป็น
พระอรหันต์ได้ในตัวเอง²

นั่นหมายความว่าปฏิบัติสมุปปาทแบบขณะจิตเพื่อการดับทุกข์ของท่านพุทธทาส
จะดับที่ตรงผัสสะ เป็นสำคัญ

3.2 ข้ออภิปรายระหว่างพุทธทาสกับพุทธโฆษาจารย์

จากการตีความปฏิบัติสมุปปาทต่างกันระหว่างทั้งสองท่านดังกล่าวแล้ว
ก่อให้เกิดข้ออภิปรายตามมาโดยท่านพุทธทาสได้ทำการวิจารณ์ปฏิบัติสมุปปาทแบบ
ของพระพุทธโฆษาจารย์ไว้หลายประเด็นด้วยกัน ในขั้นต้นท่านได้ทำการวิจารณ์
ความน่าเชื่อถือของพุทธโฆษาจารย์โดยยกประวัติส่วนตัวของพระพุทธโฆษาจารย์
เพื่อสนับสนุนข้ออ้างของท่านว่าพระพุทธโฆษาจารย์รับแนวคิดแบบฮินดูมาอธิบาย
พุทธศาสนาความว่า

ที่นี่จะวิจารณ์เรื่องส่วนตัวของพระพุทธโฆษาจารย์กันบ้าง
มิใช่จ้วงจาบไม่ใช่ินินทา ไม่ใช่ใส่ร้าย แต่เอามาเป็น
เหตุผลสำหรับประกอบการอธิบายปฏิบัติสมุปปาทของท่าน
ซึ่งมันมีแง่ให้เราตั้งข้อสังเกต เพียงแต่ตั้งข้อสังเกตว่า
พระพุทธโฆษาจารย์นั้นท่านเป็นพราหมณ์โดยกำเนิด ท่านเป็น
เลือดเนื้อเชื้อไขของพราหมณ์ ท่านจบไตรเพทอย่างพราหมณ์

²พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, 2539),

คนหนึ่ง มีวิญญูณอย่างพราหมณ์ แล้วจึงมาบวชในพุทธศาสนา^๓.
 . นักโบราณคดีถือว่าท่านเกิดทางอินเดียได้... แล้วถ้าเกิดไป
 อธิบายปัจจัยสมุปบาทของพุทธให้กลายเป็นพราหมณ์อย่างนี้ มันยัง
 สมเหตุสมผล คือท่านเปลวไปก็ได้... ข้อนี้จะว่าอย่างไรก็ต้องพูด
 อย่างที่เรียกว่า ขอฝากไว้ให้ท่านผู้มีปัญญาพิจารณาเถิด^๓

อย่างไรก็ตามการที่พุทธทาสจะวิจารณ์ประวัติส่วนตัวพุทธโฆษาจารย์
 อย่างไม่เสียก็ไม่นำไปสู่ข้อสรุปว่าการตีความปัจจัยสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์
 ผิดได้ เพราะนั่นเป็นการสรุปเกินข้ออ้าง กอปรกับพื้นภูมิหลังชีวิตและการศึกษา
 ก็มีอยู่ในตัวคนทุกคน ซึ่งถ้าพุทธทาสจะวิจารณ์เช่นนี้ พุทธโฆษาจารย์ก็อาจแย้ง
 กลับได้ว่าท่านพุทธทาสมีเชื้อสายเป็นจีน และรับอิทธิพลปรัชญามหายานและการ
 ตีความของลัทธิทางมหายานอย่างจีนก็เป็นได้

อนึ่งการอธิบายปัจจัยสมุปบาทของพระพุทโฆษาจารย์นั้นได้แบ่งวงจร
 ทั้ง 12 ของหัวข้อธรรมในปัจจัยสมุปบาท ออกเป็น 3 ช่วงเวลาหรือ 3 กาล คือ

1. อดีตกาล 2 ได้แก่ อวิชชา สังขาร
2. ปัจจุบันกาล 8 ได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
 ตัณหา อุปาทาน ภพ
3. อนาคตกาล 2 ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
 โทมนัส อุปายาส

^๓พุทธทาสภิกขุ, ปัจจัยสมุปบาท, (กรุงเทพฯ:ธรรมสภา), หน้า 64.

การแบ่งโดยตัดเป็น 3 ตอนได้ถูกท่านพุทธทาสแย้งว่าผิดต่อหลักพระ
บาลีใน 2 แนวทาง คือ ทางพยัญชนะและทางอรรถะ

ในทางพยัญชนะ ท่านพุทธทาสอ้างว่า พระพุทธองค์ทรงตรัสถึง
ปัจจัยสมุบาทติดต่อกันมาอย่างไม่มีขาดตอนโดยไม่มีอะไรมาแทรกแซง คือ
อวิชชาก่อให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัย
ให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้
เกิดผัสสะ ฯลฯ การอธิบายแบบพระพุทธโมฆาจารย์เป็นการไขว้เขว ซึ่งใน
เรื่องนี้ท่านกล่าวว่า

ปัจจัยสมุบาททั้งสายนั้นไม่มีทางจะแยกเป็น 3 ภพ 3
ชาติหรือคร่อมภพ คร่อมชาติ...ไม่มีเหตุผลแม้ในทาง
พยัญชนะคือตัวหนังสือ คือคำว่า "ปัจจัย" นั้นเอง
คำว่า ปัจจัยนี้มันแปลว่าอาศัย แต่เป็นการอาศัยชนิด
ที่ติดเนื่องกันไปทีเดียวไม่มีขาดตอน ตรงนี้สอนบาลีกันอีก
ชนิดหนึ่งว่า "ปัจจัย" แปลว่าอาศัย คือสืบ
เนื่องกันไปไม่ขาดตอน อุปมาเหมือนอย่างว่ามีดวงอาทิตย์
เพราะมีดวงอาทิตย์จึงมีโลก เพราะมีโลกจึงมีน้ำในโลก
เพราะมีน้ำในโลกจึงมีการระเหยขึ้นไปเป็น
ไอน้ำ เพราะมีการระเหยเป็นไอน้ำจึงมีเมฆฝน
เพราะมีเมฆฝนจึงมีฝน เพราะมีฝนจึงมีการตกลงมา
เพราะมีการตกลงมาถนนจึงเปียก เพราะถนนเปียกมันจึงลื่น
เพราะมันลื่น นาย ก จึงหกล้ม เพราะนาย ก หกล้ม
ศีรษะของนาย ก แตก เพราะศีรษะแตกนาย ก จึงไปหาหมอ
เพราะนาย ก ไปหาหมอต้องทำการรักษา เพราะมีการรักษา
มันจึงหาย อย่างนี้คุณไปตัดตอนมันได้หรือนี้หมายความว่ามันต้อง
เนื่องกันไปอย่างนี้ไม่มีอะไรแทรกแซงให้ขาดตอนได้นั้นแหละ
คือ ความหมายของคำว่า "ปัจจัย" ดังนั้นปัจจัยสมุบาท

ก็แปลว่ามันอาศัยเนื่องกันอย่างนี้เกิดขึ้น ฉะนั้น มันแบ่งเป็น
3 ภาพ 3 ชาติไขว้กันไม่ได้มันไม่มีเหตุผลแม้ในทางตัวหนังสือ
จะไปแยกมันเป็น 3 ภาพ 3 ชาติ⁴

ส่วนในทางอรรถ ท่านพุทธทาสแย้งว่าการตีความปฏิจสมุปปาทของ
พระพุทโฆษาจารย์ผิดกับหลักการทางอรรถหรือทางความหมาย เพราะ
การตรัสรู้เรื่องปฏิจสมุปปาทของพระพุทธเจ้านี้มีวัตถุประสงค์ให้คนรู้เรื่อง
มิจฉาทิฎฐิ (เชื่อว่าคนคนเดียวกันเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ)
ทั้งที่จริง ๆ แล้ว พุทธศาสนาได้ระบุดำมาทิฎฐิไว้ว่าเป็นความเห็นที่ไม่เอียง
ไปในทางสัสสตทิฎฐิหรืออุจเฉททิฎฐิ(เชื่อว่าตายแล้วขาดสูญ) และปฏิจสมุปปาท
ก็เป็นมัชฌิมาปฏิปทาระหว่างความมีตัวตนและความขาดสูญจากตัวตนเนื่องด้วย
มีหลักของตัวเองว่า "เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ" แล้วให้
ทำลายความยึดมั่นในอัตตาตัวตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคลลงเสีย พระพุทธองค์จึง
ได้ตรัสให้มันติดต่อกันเรื่อยไปทั้ง 12 อากาโร เพื่อให้มองเห็นว่าไม่มีตรงไหน
จะเป็นอัตตาตัวตนได้ อย่างไรก็ตามพระพุทโฆษาจารย์ กลับอธิบายใหม่โดยให้
ปฏิจสมุปปาทสายเดี่ยวคร่อม 3 ชาติ แล้วใน 3 ชาติ ภาพนั้นให้เนื่องเป็น
คนคนเดียวกัน เมื่อสอนปฏิจสมุปปาทอย่างนี้ จึงกลายเป็นสอนว่า
มีอัตตาตัวตนเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏเหมือนศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู
เมื่อสอนเช่นนี้จึงไม่จัดเป็นคำสอนของพุทธศาสนา ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

⁴พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสมุปปาทคืออะไร, (กรุงเทพฯ:ธรรมบุชา), หน้า
122-123.

ในเมื่อพระพุทธรเจ้าท่านสอนเรื่องปฏิจจสมุปปาทนี้สอน
 เพื่อไม่ให้มีอัตรตา ท่านได้ตรัสเป็นหลักชัด ๆ
 ไว้อย่างนี้แล้ว เรามากลับอธิบายเสียใหม่ กลาย
 เป็นมีอัตรตาอีก ข้อนี้ถ้าเราเอาหลักเช่น มหาปเทศ
 มาเป็นเครื่องวัด เป็นเครื่องทดสอบเราจะรู้ทันทีว่า
 สอนอย่างนี้ผิดอธิบายอย่างนี้ผิด เพราะมันย้อนกลับ
 ไปมีอัตรตา ไปเข้ากันได้กับฝ่ายที่ว่ามีอัตรตา แล้วมัน
 เข้ากันไม่ได้กับฝ่ายที่ว่าไม่มีอัตรตา... ฉะนั้น
 ถ้าท่านผู้ใดเข้าใจปฏิจจสมุปปาทไปใน
 ลักษณะที่จะไม่ให้มีอัตรตาได้แล้วนั้น นั่นแหละคือถูก
 แต่ถ้าเข้าใจในทำนองที่มีอัตรตาขึ้นมา นั่นก็คือผิด⁵

การอธิบายในเรื่องสัตสสติญฺญู

ท่านพุทธทาสวิจารณ์ท่านพุทธโฆษาจารย์ว่าเป็นพวกสัตสสติญฺญู
 แต่จากข้อเขียนของท่านพุทธโฆษาจารย์สามารถโต้แย้งในประเด็นนี้ได้
 เนื่องจากว่าท่านพุทธโฆษาจารย์เข้าใจดีว่าศาสนาพุทธสอน
 เรื่องอนัตตา มิใช่อัตรตาการตีความปฏิจจสมุปปาทของท่านก็เพื่อเข้าถึง
 หลักอนัตตานี้ โดยท่านปฏิเสธอัตรตาทั้งหลายดังนี้

ภวจักรนั้น เพราะเหตุที่ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมี
 สังขารเป็นอาทิ ย่อมมี เพราะเหตุทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น

⁵ พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปปาท, หน้า 45.

จึงว่างเว้นจากผู้สร้างสังสาระคือพรหมเป็นต้น ซึ่งกำหนดกัน
 เอาเองอย่างนี้ว่า"พรหมา-พระพรหม มาพรหมา-ทำวมหาพรหม
 เสฏโฐ-ท่านผู้เป็นใหญ่ สชชิตา-ท่านผู้บันดาล" อื่นไปจากเหตุมี
 อวิชาเป็นต้นนั้นก็ดี จากผู้เสวยสุขและทุกข์คืออตตะ ซึ่งกำหนด
 กันเอาเองอย่างนี้ว่า"ก็แลอตตะของเรานี้นั้นแลเป็นวิโท-ผู้กล่าว
 เวทยโย-ผู้เสวย" ฉะนี้ก็ดี ภวจักรบัณฑิตพึงทราบว่ปราศจากผู้สร้าง
 และผู้เสวยดังกล่าวมานี้⁶

และท่านยังกล่าวอีกว่า

อีกข้อหนึ่ง เหตุใด ในบทเหล่านี้ บทว่า 'สังขารมีเพราะปัจจัย
 คืออวิชา' นี้เป็นเครื่องกันความเห็นว่ามีผู้สร้าง บทว่า 'วิญญานมี
 เพราะปัจจัยคือสังขาร' เป็นเครื่องกันความเห็นว่ อตตะ
 เคลื่อนที่ได้ บทว่า 'นามรูปมีเพราะวิญญาน' เป็นเครื่องกัน
 มนสิญา(ความสำคัญว่าเป็นก่อน) เพราะแสดงความแตกได้
 แห่งวัตถุที่คนเขลา กำหนดเอาเองว่าเป็นอตตะ บทว่าสพฺยาตนะ
 มีเพราะปัจจัยคือนามรูปเป็นต้น เป็นเครื่องกันความเห็นผิดต่าง ๆ
 มีเห็นว่ อตตะเห็น ฯลฯ อตตารูสึก อตตาสัมผัส อตตะเสวยเวทนา
 อตตะอยาก อตตะถือมั่น อตตะเป็น อตตะเกิด อตตะแก่ อตตะตาย'
 ดังนี้เป็นต้น เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดยเป็นเครื่องกัน
 กันความเห็นผิดตามควร⁷

⁶ วิสุทฺธิมรรค 3/383.

⁷ วิสุทฺธิมรรค 3/394-395.

จากข้อความข้างต้นย่อมแสดงให้เห็นว่าท่านพุทธโฆษาจารย์เข้าใจดีว่าหลักพุทธธรรมไม่ยึดมั่นในอรรถา และที่สำคัญหลักปัจจุสมุปบาทที่เป็นภวจักรแต่ละเหตุปัจจัยล้วนปฏิเสธการยึดอรรถาในแต่ละรูปแบบทั้งสิ้นดังท่านได้แสดงมาข้างต้น ดังนั้นการที่ท่านพุทธทาสคิดว่าท่านพุทธโฆษาจารย์มีทิฏฐิว่ามีอรรถาที่เที่ยงแท้ อาจเป็นการสรุปเอาเองของท่านมากกว่า

ข้ออภิปรายในเรื่องกรรมที่สืบเนื่องจากความเข้าใจปัจจุสมุปบาท

ท่านพุทธทาสเห็นว่า การอธิบายปัจจุสมุปบาทในลักษณะ คร่อมภพชาติจัดอยู่ในระดับสมมุติสัจจะ เนื่องจากอิงอาศัยการอธิบายในลักษณะที่มีตัวตนเพื่อให้เห็นที่เข้าใจสื่อสารกันได้ในสังคมมนุษย์ กล่าวคือ มีตัวตนสมมุติที่เวียนว่ายตายเกิดตามวงจรแห่งเหตุปัจจัย ดังมีข้อความปรากฏในพระไตรปิฎกได้อธิบายปัจจุสมุปบาทในลักษณะข้ามภพข้ามชาติ ความว่า

ในกรรมภพก่อน ความหลงเป็นอวิชชา กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร การปรุงแต่ง) ความพอใจเป็นตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ความคิดอ่านเป็นภพธรรม 5 ประการในกรรมภพก่อนเหล่านี้เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในอุบัติภพนี้ ปฏิสนธิเป็นวิญญาน ความก้าวลงเป็นนามรูป ประสาทเป็นอายตนะส่วนที่ถูกต้องเป็นผู้สละ ความเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ในอุบัติภพนี้ธรรม 5 ประการในอุบัติภพเหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ส่งไปอุปบัติภพใหม่^B

^B จุ. ปฎิ 31/98.

การอธิบายในลักษณะดังกล่าวแบ่งแยกวงจรปฏิจสมุขปาทออกเป็น 3 ภพชาติ คือ ชาติที่แล้ว ชาตินี้ และชาติต่อไป วงจรนี้จะเกิดขึ้นเรื่อยไปเพราะมี อวิชชาเป็นตัว ผลักดันให้ทำกรรมเรื่อยไป เมื่อทำกรรมแล้วไม่ว่าดีหรือชั่วก็ จะได้รับผลคือวิบากแห่งกรรมอันนั้นสมควรแก่กรรมที่ทำไว้ ดังมีข้อความที่ กล่าวถึงผลกรรมแบบข้ามภพข้ามชาติ ซึ่งสืบเนื่องจากปัจจุบันไปถึงภพหน้า ในพระไตรปิฎก ความว่า

ดูกรมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน
เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นที่กำเนิด มี
กรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อม
จำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวได้และประณีต
ดูกรมาณพ บุคคลบางคนในโลกนี้จะ เป็นสตรีก็ตาม
บุรุษก็ตาม เป็นผู้มักทำชีวิตสัตว์ตกลง เป็นคนเห็นมโหฬ
มีมือเป็นเลือด หมกมุ่นในการ ประหัตประหาร ไม่เอ็นดู
เหล่าสัตว์มีชีวิต เขาตายไป จะเข้าถึงอบาย ทุคติ
วินิบาต นรก เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พร้อม สมทาน
ไว้อย่างนี้ หากตายไป ไม่เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาตท นรก
ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง จะเป็น
คนมีอายุสั้น . . . ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้ . . . ละปาณาติบาตแล้ว
เป็นผู้เว้นขาดจากปาณาติบาต . . . เขาตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์
เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พร้อม สมทานไว้อย่างนี้ หากตายไป
ไม่เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ถ้ามาเป็นมนุษย์เกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง
จะเป็นคนมีอายุยืน . . . ดูกรมาณพ บุคคลบางคนในโลกนี้จะ เป็นสตรีก็ตาม
บุรุษก็ตาม ย่อมไม่เป็นผู้เข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์แล้วสอบถาม
อะไร เป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ
อะไรควรเสพ อะไรไม่ควรเสพ อะไรเมื่อทำ ย่อมเป็นไปเพื่อ
ไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์สิ้นกาลนาน หรือว่าอะไรเมื่อทำย่อมเป็นไปเพื่อ

ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขสิ้นกาลนาน เขาตายไป
 จะเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เพราะกรรมนั้น
 อันเขาให้พรังพร้อม สมทานไว้อย่างนี้ หากตายไป
 ไม่เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ถ้ามาเป็นมนุษย์
 เกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีปัญญาทราม
 ดูรมาณพ ปฏิทาเป็นไป เพื่อมีปัญญาทรามนี้ คือ
 ไม่เป็นผู้เข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์แล้วสอบถามว่า
 อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ
 อะไรควรเสพ อะไรไม่ควรเสพ อะไรเมื่อทำ ย่อมเป็นไป
 เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์สิ้นกาลนาน หรือว่าอะไรเมื่อทำ
 ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขสิ้นกาลนาน
 ดูรมาณพ บุคคลบางคนในโลกนี้จะเป็นสตรีก็ตาม บุรุษก็ตาม
 ย่อมเป็นผู้เข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์แล้วสอบถามว่า อะไรเป็นกุศล
 เป็นอกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ อะไรควรเสพ อะไร
 ไม่ควรเสพ เมื่อทำย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์สิ้นกาลนาน
 หรือว่าอะไรเมื่อทำ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อ
 สุขสิ้นกาลนาน เขาตายไป จะเข้าถึงสุคติ
 โลกสวรรค์ เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อม สมทาน
 ไว้อย่างนี้ หากตายไป ไม่เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์
 ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง จะเป็น
 คนมีปัญญามาก ดูรมาณพ ปฏิทาเป็นไปเพื่อมีปัญญามากนี้
 คือ เป็นผู้เข้าไปหา สมณะหรือพราหมณ์แล้วสอบถามว่า
 อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรมีโทษ
 อะไรไม่มีโทษ อะไรควรเสพ อะไรไม่ควรเสพ
 อะไรเมื่อทำ ย่อมเป็นไปเพื่อ ไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์สิ้นกาลนาน
 หรือว่าอะไรเมื่อทำ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์

เกื้อกูล เพื่อความสุขสิ้นกาลนาน⁹

ท่านพุทธทาสได้ชี้ให้เห็นถึงผลเสียของการอธิบาย

ปัจจุสมุปปาทในแบบพุทธโฆษาจารย์ว่าจะเกิดปัญหาตามมาในการอธิบายเรื่องกรรม นั่นคือ เมื่อกิเลสและกรรม เช่น อวิชชาและสังขาร ซึ่งเป็นกิเลสและกรรมในปัจจุบันชาติจะมีผลต่อในอนาคตชาติก็แสดงว่าเราจะไม่ได้รับผลแห่งวิบากกรรมในชาติที่เราได้ทำกรรมลงไปเลย นั่นหมายความว่าเราไม่มีโอกาสได้รับผลกรรมทันตาเห็น ต้องรอผลกรรมชาติหน้าเรื่อยไปท่านกล่าวไว้ว่า

ที่นี้ความเสียหายใหญ่หลวงก็คือ เราหมดอิสรภาพที่จะควบคุม

กิเลส หรือกรรม เพราะมันอยู่เสียคนละชาติกับเราเรื่อยๆ ไปชาตินี้เป็นวิบาก ตัวเรานี้เป็นวิบาก เรานั่งอยู่ที่นี้เป็นวิบากแล้วต้นเหตุของวิบากนี้คือ กรรมและกิเลสอยู่ชาตินั้น ชาติที่แล้วมา แล้วกิเลสและกรรมที่ชาตินี้มัน

จะ ไปมีผลเป็นวิบากชาติโน้นเราก็ไม่ได้รับประโยชน์อะไร นี่เรียกว่า เราไม่มีอิสรภาพในการที่จะได้รับผลแห่งการกระทำของเราทันตาเห็นในชาตินี้ ไม่อาจทำอะไรแล้วได้

รับผลเป็นที่พอใจในชาตินี้ได้ ถ้าอธิบาย อย่างนี้ทำกรรมในชาตินี้ต้องรอรับผลในชาติหน้า แล้วมันน่าชื่นที่ตรงไหน¹⁰

⁹ ม.อ. 14/579-597.

¹⁰ พุทธทาสภิกขุ, ปัจจุสมุปปาทคืออะไร, อ่างแก้ว, หน้า 77.

ท่านพุทธทาสได้อธิบายว่า ปฏิจัสมุบาทมีความสัมพันธ์อย่างแยกไม่ออกจากกฎแห่งกรรม ถ้าเราเข้าใจความหมายของปฏิจัสมุบาทอย่างถ่องแท้เราย่อมสามารถเข้าใจบทบาทและความหมายของกรรมได้ พุทธบริษัทชาวไทยโดยมากเข้าใจความหมายของกรรมแต่เพียงในแง่ตามตัวอักษรและตรงไปตรงมาเท่านั้น โดยมีความเชื่อว่า กรรมดี และกรรมชั่วจะให้ผลอย่างเป็นรูปธรรม เช่นการลักทรัพย์ของผู้อื่นอันเป็นกรรมชั่วจะทำให้ผู้ลักทรัพย์เกิดมาพิการหรือถูกลักทรัพย์ในลักษณะเดียวกัน และการทำบุญทำทานจะทำให้มีความเจริญในหน้าที่การงานหรือร่ำรวยมากขึ้นในอนาคต ท่านพุทธทาสชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกับผลของกรรมมิได้เป็นไปในลักษณะรูปธรรมตลอดเวลา แต่อาจให้ผลสะท้อนทางความรู้สึกทางจิตใจ เช่น ทำให้เกิดปิติเมื่อทำบุญตักบาตรหรือมีใจ เศร้าหมองเมื่อมาสัตว์ เป็นต้น ทั้งนี้ท่านพุทธทาสได้วิจารณ์แนวคิดเกี่ยวกับกรรมที่มองเป็นรูปธรรมในแบบอย่างของการเข้าปฏิจัสมุบาทตามแนวทางของพุทธโฆษาจารย์ว่ามีแนวโน้มให้คนมุ่งทำทานความดีเพื่อหวังได้ผลตอบแทนภายนอกหน้ามากกว่าเป็นการสละให้เพื่อขัดเกลาความเห็นแก่ตัว ท่านได้กล่าวไว้ในการจะอธิบายเรื่องบุญกับกุศลว่า

บุญกับกุศลเท่าที่สังเกตเห็น รู้สึกว่าพวกเราได้กระทำผิดในเรื่องนี้เป็นอย่างสูง คือได้เอาคำว่าบุญกับคำว่า กุศล บาบมาเป็นอันเดียวกันหมดเลยงงเลยวนเวียน คำว่าบุญ ๆ นั้น มีความหมายว่า พู้อื่น ฟองอื่น บวมอื่น เหมือนลูกโป่ง แต่คำว่า กุศลนี้ แปลว่า ตัดให้ราบเตียนไป เหมือนกับการถางหญ้าทำให้ราบเตียนสะอาด ลองคิดดูเถิดฝ่ายหนึ่งทำให้โป่ง เพิ่มขึ้นให้มากขึ้นเรียกว่าบุญ ฝ่ายหนึ่งกวาดให้เตียนไปกางให้เตียนไป เรียกว่า กุศล มันต่างกันอย่างตรงกันข้ามอย่างนี้ เอามาเป็นอันเดียวกันแล้วก็ไม่มีทางที่จะประพฤติให้เป็นไปเพื่อความราบเตียน คือ กุศลได้เลย

อย่างว่าการให้ทาน ให้ทานด้วยคิดว่า เขาจะตอบแทนเรามากกว่าที่เราให้เขาไปหรือว่าจะรักเราหรือว่าคนทั้งหลายจะสรรเสริญว่าเราใจป้ำหรือว่าจะเราจะได้เกิดในสวรรค์ในชาติหน้า การให้ทานด้วยเจตนาอย่างนี้เรียกว่าได้บุญ คือ ทำให้ใจรู้สึกฟู พองขึ้นๆ ด้วยหวังว่าจะได้อะไรมากกว่าที่ตนลงทุนไป เช่น ลงทุนบาทเดียว ซื้อสวรรค์ที่มีราคาครึ่งล้านได้ อย่างนี้ใจมันก็ฟูขึ้น ๆ เป็นลูกโป่ง อย่างนี้เรียกว่าได้ลูกโป่งไม่ใช่มีด¹¹

นั่นคือ ท่านพุทธทาสเห็นว่าการทำงานเพื่อมุ่งหวังสวรรค์หรือภพชาติที่ดีขึ้นในอนาคตไม่ใช่สิ่งที่เป็นจุดหมายแห่งพุทธธรรม

ดังนั้นท่านพุทธทาสจึงได้นำเสนอปรัชญาสมุปปาตเพื่อการเข้าใจกรรมแบบใหม่ที่ควบคุมได้ ปฏิบัติให้เกิดประโยชน์คือความดับทุกข์ในปัจจุบันได้ คือปรัชญาสมุปปาตแบบขณะจิตที่ยึดถึงกฎแห่งกรรมฝ่ายนามธรรมเกิดในจิตใจ กฎแห่งกรรมประกอบไปด้วยกิเลส กรรม วิบาก กิเลสได้แก่ความโลภ ความโกรธ ความหลง หรืออวิชชา เมื่อมีกิเลสก็เป็นเหตุให้ทำกรรมกรรมที่ทำลงไปแล้วนั้นย่อมมีผลกรรมที่เรียกว่าวิบาก วิบากนั้นได้รับแล้วก็จะก่อให้เกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไปเพื่อทำกรรมใหม่อีก เป็นวงกลมเรื่อยไปไม่สิ้นสุด เรียกว่าวัฏสงสาร ในวันหนึ่ง ๆ มีได้หลายครั้ง เมื่อเกิดความอยากก็จะมีการทำกรรม

¹¹ พุทธทาสภิกขุ, ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม, (กรุงเทพฯ: ธรรมบุชชา, 2526), หน้า 76-78.

แต่ทันใดก็มีผลของกรรมเป็นวงล้อที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันหากทำลายกิเลสได้ ก็ไม่มีการทำกรรมกรรมนั้น จะแปรเป็นเพียงภริยาซึ่งปราศจากเจตนา ก็จะไม่ได้รับผลของกรรมอีก ก็หลุดพ้นจากทุกข์

ทั้งนี้ตามทัศนะของพุทธทาสการกระทำทางกายก็ดี ทางวาจาที่ดี หรือทั้งทางกายและทางใจพร้อมกันล้วนต้องอาศัยมโนกรรม คือ การคิดนึกทางใจก่อนเสมอ เพราะใจเป็นที่ตั้งของเจตนา ตัวอย่างของการเกิดวงจรของกรรมก็เช่น มีความโกรธเพื่อน (กิเลส) จึงกระทำการชกหน้าเพื่อน (กรรม) แล้วจึงเกิดผลคืออุปนิสัยเป็นคนขี้โกรธติดตัวไป (วิบาก) แล้วอุปนิสัยอันนี้ก็จะกลายเป็นกิเลสก่อให้เกิดการกระทำในลักษณะ เดิมอีก เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ท่านพุทธทาสได้แบ่งเรื่องกรรมออกเป็น 2 ระดับ คือกรรมในแง่ศีลธรรมและกรรมในแง่โลกุตรธรรม

1. กรรมชั้นศีลธรรม คือ หลักกรรมที่สอนว่าทำได้ดี ทำชั่ว ได้ชั่วกฎแห่งกรรมชั้นนี้เป็นกรรมแบบข้ามภพข้ามชาติที่สืบเนื่องมาจากการอธิบายปฏิจาสุมุขบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ กรรมในแง่ศีลธรรมที่บัญญัติว่าสิ่งนั้นดีสิ่งนี้ชั่วเป็นไปเพื่อความต้องการของสังคม สิ่งใดเป็นที่ต้องการของสังคมเรียกว่าดี สิ่งใดที่ไม่ตรงกับความต้องการของสังคมก็ถูกจัดเป็นชั่ว นั่นคือ ซึ่งกฎแห่งกรรมในแง่ศีลธรรมมีไว้เพื่อทำให้ผู้นั้นสบายใจหรือเพื่อให้สังคมอยู่เป็นสุข คือไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน

กรรมที่ไม่ทำให้คนเดือดร้อนเรียกอีกอย่างว่า กรรมดำเป็นกรรมชั่วที่เกิดจากเจตนาไม่ดี ส่วนกรรมที่ทำให้คนเดือดร้อน และไม่เป็นที่พึงปรารถนาเรียกว่ากรรมขาว หรือกรรมดีที่เกิดจากกุศลเจตนา เช่น งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามท่านพุทธทาสวิจารณ์การเข้าใจกรรมชั้นศีลธรรมนี้ว่าไม่ได้ทำให้คนพ้นทุกข์ คนดีก็ทุกข์แบบคนดี คนทำกรรมชั่วก็ทำให้ลำบากอย่างคนชั่วเพราะยังตกอยู่ภายใต้อำนาจกรรมทั้งคู่ในเรื่องนี้ท่านกล่าวว่า

คนที่เรียกกันว่าคนดีไม่ทำบาปเลย ทำบุญอย่างเดียวแต่
 ยังไม่พ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง ต้องพจญกับความเกิด แก่ เจ็บ ตาย
 อยู่ร่ำไป ต้องทุกข์ โทมนัสในเมื่อพลัดพลากจากของรักหรือ
 เมื่อไม่ได้อะไรตามใจหวัง หรือแม้ต้องจตุจากสวรรค์ดังนี้
 เป็นต้น ใจยังไม่หลุดพ้นจากสิ่งที่ทำให้เกิด
 ความทุกข์โดยประการทั้งปวง จึงมีทุกข์ชั้นละเอียด
 เหลืออยู่ เป็นเครื่องทรมานไม่รู้สิ้นสุด เพราะตนพอใจ
 ในความเป็นอย่างนั้น¹²

ท่านพุทธทาสเห็นว่าพุทธบริษัทส่วนใหญ่เข้าใจเพียงแต่กรรมในลักษณะ
 ศีลธรรม และคิดว่าเป็นทั้งหมดของพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะเข้าใจไม่ถึงแก่นแท้ของ
 พุทธศาสนาที่แท้จริงท่านวิจารณ์ทัศนะดังกล่าวว่า

ที่นี้มีเรื่องน่าหัวที่สุด ที่เราเอามาสดมาท่องกันอยู่ที่ศาลา
 สวดมนต์ ว่าเรามีกรรมเป็นของตัวเอง ต้องเป็นไปตาม
 กรรมนั้นไม่ล่วงพ้นกรรมไปได้ แล้วก็หยุด
 หยุด นีมันไม่ถูก...มันยังไม่ถูกที่ว่ามันยังไม่ได้ชนะ
 กรรม ที่สอนให้ว่ามีกรรมเป็นของตัวเองนั้น ก็เพื่อให้
 เห็นเช่นนั้นเอง อย่าไปทุกข์ร้อนกับมัน แล้วก็ต้องมี
 การกระทำชนิดที่จะให้หมดกรรม ลีนกรรมอยู่เหนือกรรม

¹² พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน, อ่างแล้ว, หน้า 109.

โดยอาศัยพระพุทธองค์เป็นกัลยาณมิตร¹³

ท่านพุทธทาสชี้ว่าที่เราเข้าใจกฎแห่งกรรมในลักษณะทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เพียงประการเดียวเป็นเพราะคนเรามีความรู้สึกเป็นสัตว์สติปัญญาโดยสัญชาตญาณ คือ รู้สึกมีตัวมีตนที่เป็นของเราเพียงแต่ถาวร ดังนั้นสิ่งใดที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ตัวตนก็จะสนใจสิ่งนั้นเป็นพิเศษ เมื่อพูดว่าทำกรรมดีได้รับผลดีก็สนใจ แต่เมื่อพูดให้เลิกละทิ้งกรรมดี กรรมชั่วก็ไม่ยอมรับเพราะยังมีความปรารถนาอยากได้ผลได้อยู่

2 กรรมแห่งโลกุตระอันสืบเนื่องมาจากการอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบขณะจิต เป็นกรรมอีกประเภทหนึ่งซึ่งเป็นที่สิ้นสุดของทั้ง กรรมดีกรรมชั่ว คือ กรรมที่ไม่ดำไม่ขาว กรรมชนิดนี้สอนให้ลีนไปซึ่งกระแสแห่งกรรมไม่มีการเวียนว่ายไปตามกรรมอีกต่อไปเป็นการดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิงอย่างที่ เรียกว่านิพพานนั่นเอง อันทำให้มนุษย์เป็นอิสระจากความรู้สึกยินดียินร้ายหรือสุขทุกข์เสียสิ้น ท่านพุทธทาสเห็นว่ากรรมชนิดนี้ คือกรรมตามแบบของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ท่านกล่าวถึงกรรมในลักษณะนี้ว่า

ถ้าเป็นศีลธรรม มันก็เรื่องดีเรื่องชั่วหลักชั่วเอาดีเข้าไว้เรื่อย มันก็เป็นศีลธรรม แต่พอถึงขั้นสูง คือขั้นสังขธรรมมันบอกว่าไม่ไหวทั้งนั้น ไม่ไหวทั้งดีทั้งชั่ว ต้องการจะอยู่เหนือดีเหนือชั่วจึงเกิดเป็นกรรมชนิด

¹³ พุทธทาสภิกขุ, ลักษณะ 80 ประการของพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา), หน้า 158-159.

ที่จะทำลายกรรมดี กรรมชั่วเสียให้หมดอำนาจ นี่คือการบรรลุลุบลินกรรมอยู่เหนือกรรม...บุคคลที่จะทำได้แบบนี้ มีแต่พระอรหันต์ประเภทเดียว ที่ต่ำลงมาเช่นพระโสดาบัน เป็นต้น เป็นเพียงผู้กำลังจะเป็นอย่างนี้เท่านั้น แต่ยังเป็นไม่ได้...

เมื่อยังอยู่ใต้อำนาจของกรรม คือ อำนาจบีบคั้นของความดีความชั่วแล้ว เราก็ยังเป็นทุกข์ ดังนั้น เมื่อยังไม่อยู่เหนือกรรมก็ยังไม่อยู่เหนือทุกข์... จึงต้องมีการกระทำชนิดที่เรียกว่าอยู่เหนือกรรม... ไม่มีการกระทำอะไรที่เป็นกรรมอีกต่อไป เป็นเพียงกริยาเฉย ๆ¹⁴

นอกจากนั้นท่านพุทธทาสยังได้วิจารณ์การแบ่งกรรมออกเป็นพวก ๆ โดยดูเวลาที่ให้ผลกรรมเป็นหลักอันสอดคล้องไปกับการอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบพระพุทโธชาจารย์ว่า ไม่เป็นสันทิฏฐิโก คือจะรู้ได้ก็ต่อเมื่อหลังจากตายแล้วเท่านั้น นั่นคือ พระพุทโธชาจารย์ได้จำแนกกรรมตามเวลาที่ให้ผล คือ

- 1 ทิฏฐุธรรมเวทนิยกรรม - กรรมที่ให้ผลในปัจจุบันชาติ
- 2 อุปัชชเวทียกรรม - กรรมที่ให้ผลในชาติหน้า
- 3 อปรปรัยเวทนิยกรรม - กรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป
- 4 อโหสิกรรม - กรรมที่ไม่มีผลอีก

ในทางตรงข้ามท่านพุทธทาสกลับตีความให้อยู่ในปัจจุบันชาติทั้งหมดอันสอดคล้องกับปฏิจจสมุปบาทแบบขณะจิตนั่นคือ

¹⁴พุทธทาสภิกขุ, กรรมเหนือกรรม, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, มปป), หน้า 79.

- 1 ทิฏฐิธรรมเวทนิยกรรม - กรรมที่ให้ผลทันทีทันควัน
- 2 อุปัชชเวทียกรรม - กรรมที่ให้ผลในระยะต่อมา
- 3 อปราปรียเวทนิยกรรม - กรรมที่ให้ผลนานออกไปอีก
- 4 อโหสิกรรม - กรรมที่เลิกล้างกันไปในระหว่างบุคคลที่พูดต่อรองกันได้

ฉะนั้นจะเห็นได้ว่าการเข้าใจปัจจัยสมุปบาทในลักษณะที่แตกต่างกันไปก็ย่อมมีผลให้การเข้าใจเรื่องกรรม อันเป็นส่วนหนึ่งของวงจรแห่งปัจจัยสมุปบาท คือ กิเลส กรรม วิบาก แตกต่างกันไปได้อย่างเห็นเด่นชัด และจะส่งผลต่อปัญหาที่จะตามมาจากการตีความปัจจัยสมุปบาทที่แตกต่างกันเหล่านี้

ในขณะที่กรรมของท่านพุทธทาสเป็นเรื่องของขณิกวาทตามการตีความปัจจัยสมุปบาทแบบขณะจิต ดังนั้น คำว่าเกิดหรือชาติย่อมเกิดในขณะแห่งกฏแห่งกรรมสายหนึ่งในชีวิตประจำวันของคนปกติ คือเมื่อเพลอสติปล่อยให้กิเลสครอบคุมจิตใจครั้งหนึ่ง ก็ถือว่าได้เกิดหนึ่งชาติ เช่น เกิด ความโลภ ความโกรธ หรือ ความหลง ครั้งหนึ่ง ๆ ก็เกิดตัวกูชาติหนึ่ง ๆ เรียบร้อยแล้ว หากจะลองมองดูในวงจรปัจจัยสมุปบาทก็จะประกอบด้วย กิเลส กรรม วิบากที่หมุนสืบเนื่องกันไปในขณะที่หนึ่ง ๆ ในที่นี้ ความโกรธนั้นเป็นกิเลสคือทำให้จิตใจเศร้าหมอง เมื่อบุคคลแสดงอาการ "โกรธ" ในจิตใจก็จะเรียกว่ากรรม คือ มโนกรรม เมื่อทำกรรมแล้ว มันก็มีผลของการกระทำคือความเร่าร้อนทางจิตใจ ปรากฏเป็นวิบากแห่งกรรมนั้น เรียกว่าการกระทำกรรมได้ก่อชาติคือความเกิดขึ้นเดี่ยวนั้น ส่วนว่าจะเกิดเป็นอะไร ก็ขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งหรือ ความจางแห่งกิเลสตัณหาของตน หากมีกิเลสมากเพียงใดก็ย่อมมีความทุกข์มากขึ้นเพียงนั้นผู้ทุกข์มากย่อมถือว่าได้เกิด ในชาติที่ด้อยต่ำตามลำดับแห่งกรรมนั้น เช่นอาจถือว่าเกิดเป็นสัตว์นรก เปเรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน ทว่าหากมีกิเลสเบาบางก็จะถือว่าขณะนั้นได้เกิดเป็น มนุษย์ เทวดา พรหม เป็นต้น ตามภูมิของจิตใจ ดังที่พุทธทาสกล่าวไว้ว่า

ฉะนั้น ตอบได้ว่าที่แท้จริงโดยหลักธรรมะนั้น มันจะเกิดใหม่อยู่
 เรื่อยตลอดเวลาที่กิเลสตัณหาขังอยู่ ที่ว่ากิเลสตัณหาขังอยู่ คือ
 ยังไม่นิพพาน แล้วมันจะต้องเกิดในชาติหนึ่งตามทีกิเลสตัณหา
 พาไป มีกิเลสตัณหาอย่างสัตว์ ก็เป็นสัตว์ มีกิเลสตัณหาอย่างคน
 ก็เป็นคน มีกิเลสตัณหาอย่างเทวดาก็เป็นเทวดา มีกิเลสตัณหา
 อย่างละเอียดสูงสุดก็เป็นอย่างพรหม ก็เกิดเป็นพรหม
 ที่นี้ถ้าในทางต่ำ มีความทุกข์เร่าร้อนอยู่ในใจมีกิเลสตัณหา
 อย่างต่ำ มันก็เกิดเป็นสัตว์นรกบ้าง เเดรัจฉานบ้าง เปเรตบ้าง
 อสุรกายบ้าง ทั้งที่ร่างกายอยู่ในรูปที่เรียกกันว่าคน เขาจึงเรียก
 ว่าภูมิของจิต แล้วแต่จิตตั้งอยู่ในภูมิไหน มันก็เกิดในภูมินั้น¹⁵

นอกจากนี้ท่านพุทธทาสพยายามอธิบายปรากฏการณ์กฎแห่งกรรมให้สอดคล้อง
 กับหัวข้อธรรมเรื่องภพและชาติของปัจจุสมุปบาทแบบขณะจิตที่เป็นการตีความเน้นชาติ
 ปัจจุบันเป็นหลักตั้งท่านกล่าวว่า

ข้อที่ว่ากรรมทำให้เกิดต่าง ๆ กันนี้ บางพวกก็เล็งถึงว่าเกิดใหม่
 ต่อตายแล้ว เข้าโลงแล้วไปเกิด อย่างนี้ก็มี เขาก็มีความเชื่อ
 ของเขาว่า ตายแล้วไปเกิดเป็นสัตว์นรกบ้าง ตายแล้วไป
 เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานบ้าง ตายแล้วไปเกิดเป็นเปรตบ้าง เป็น
 มนุษย์บ้าง เป็นเทวดานานาชนิดบ้าง แต่ว่าการเกิดใหม่ในภว-
 ชาติที่ปัจจุบันนี้ ไม่ต้องรอต่อตายแล้ว ที่นี้เดี๋ยวนี้มันก็เกิดได้¹⁶

¹⁵ พุทธทาสภิกขุ, ท่านพุทธทาสตอบปัญหาพุทธศาสนา, หน้า 17-18.

¹⁶ _____, กรรมเหนือกรรม, หน้า 81-82.

นอกจากนั้นท่านยังกล่าวอีกว่า

ความเป็นนรก เป็นเดรัจฉาน เป็นเปรต เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา
นั้นจะเกิดขึ้นที่นี้และเดี๋ยวนี้ทั้งนั้น คือทุกครั้งในทันทีที่มีการกระทำ
การทำความกรรมก็มีทุกครั้งที่มีการสัมผัสด้วยอวิชชา คือเพลอสติไป
สัมผัสทางตา ทางหู เป็นต้นด้วยอวิชชา ผัสสะนั้นจะทำให้เกิดกรรม
แล้วก็จะเกิดมีผลอย่างใดอย่างหนึ่งใน5อย่างนั้น¹⁷

ทั้งนี้ฝ่ายพุทธโฆษาจารย์ย่อมจะวิจารณ์ได้ว่า ท่านพุทธทาส
ไม่สามารถอธิบายการส่งผลกระทบชาติหน้าอันเป็นคำสอนของพุทธศาสนาได้
หากท่านพุทธทาสตีความหัวข้อธรรมภพและชาติในปัจจุสมุขบาทเพียงแค่ว่าปัจจุบันชาติ

ในกรณีข้างต้นท่านพุทธทาสจะตอบข้อวิจารณ์ว่า หากเรามีกิเลส
ยังไม่สามารถกำจัดกรรมให้หมดสิ้นก่อนสิ้นชีพก็มีการส่งผลกระทบในชาติต่อไปได้
เหมือนกับต้นไม้ที่งอกขึ้นใหม่ได้หากมีเชื้อพันธ์หลงเหลืออยู่¹⁸ เพราะเหตุว่า
ตามหลักแห่งพระพุทธศาสนาก็ไม่ได้ปฏิเสธ "ชาติ" ในลักษณะ เช่นนี้ และถือ

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

¹⁸ ดูเพิ่มเติมพุทธทาสภิกขุ, กฎแห่งกรรม, (กรุงเทพฯ:ธรรมสภา),
หน้า 90-91.

ว่าผลกรรมก็มีทางที่จะ " เกี่ยวเนื่อง " ระหว่างชาติเช่นนี้ได้เหมือนกันเพราะว่าชาติในลักษณะ เช่นนี้เราเปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีพืชพันธุ์หรือหัวเหง้าเหลืออยู่ใต้ดิน ในเมื่อต้นไม้ตายแล้ว เมื่อถึงฤดูใหม่มันงอกขึ้นใหม่อีก พืชที่เหลืออยู่ใต้ดินไม่ปรากฏที่หนึ่ง แล้วก็กลับงอกออกมาอย่างนี้ มันย่อมมีอะไรที่เป็นการกระทำอยู่ในการงอกครั้งก่อน มันย่อมมีปฏิริยาบ้าง ถึงการงอกครั้งถัดมา แม้มันน้อยมากจนเราไม่สังเกตเห็น แต่ก็ต้องถือว่ามี เพราะถ้าไม่อย่างนั้นแล้วมันจะเปลี่ยนแปลงได้อย่างไร ถ้าพันธุ์ไม้พันธุ์นั้นมันสืบต่อยั่งยืนไปหลายสิบปี หลายร้อยปี พันปี ล้านปี มันก็เปลี่ยนแปลงไปได้ นี่ถือว่ามันมีอะไรเป็นปฏิริยาเพิ่มขึ้น ๆ แฝงอยู่ในนั้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการงอกครั้งใหม่ ๆ เรื่อยไป ในกรณีของพืชพันธุ์ของต้นไม้เช่นนี้ เราไม่เรียกว่าเป็นการทำกรรมหรือผลของกรรมของมัน เราเรียกเพียงว่าเป็นกิริยาแล้วเกิดปฏิริยาซึ่งพอจะเห็นได้ว่ามันมีผลข้ามชาติตามประสาของต้นไม้ซึ่งค่อนข้างไปทางวัตถุมาก ๆ ที่นี้ในกรณีกรรมการกระทำของสัตว์ที่มีจิตวิวัฒน์สูงขึ้นไปก็เหมือนกันกับกิริยาและ ปฏิริยา แต่มันยิ่งประณีตขึ้นไปอีกเพราะมีเจตนา มีจิตมีวิญญานที่เข้มแข็งแน่นชัดกว่า เพราะฉะนั้นถ้ามีความแน่นอนในข้อที่ว่าเมื่อร่างกายแตกดับแล้ว กล่าวคือ ผลกรรมที่ปรุงแต่งวิญญานนั้นยังเหลืออยู่สำหรับการงอกใหม่ในชาติหน้า มันก็สืบเนื่องต่อกันไปได้อีก

อย่างไรก็ดี การอธิบายหัวข้อชาติในปัจจุสมุปปาทที่พุทธโฆษาจารย์เน้นนั้นอาจมองได้ว่า สามารถอธิบายผลของกรรมที่ยังไม่ส่งถึงได้ ท่านจึงเน้นการอธิบายปัจจุสมุปปาทเป็นแบบข้ามภพข้ามชาติเป็นหลัก แต่ก็มิได้ปฏิเสธการอธิบายแบบของท่านพุทธทาสเพราะท่านก็ได้อธิบายปัจจุสมุปปาทแบบขณิกไว้เล็กน้อยในที่บางแห่งด้วยอย่างเช่นคัมภีร์ที่มีเนื้อความพูดถึงปัจจุสมุปปาทแบบขณะจิต¹⁹

¹⁹ ดูเพิ่มในสัมโมหวิโนทนี วิภังคอรรถกถา, หน้า 140-230.

อาทิเช่น

แล้วจึงทรงแสดงแสดงความเป็นไปแห่งจักร คือปัจจัยการ
แม้ในขณะที่แห่งจิตดวงเดียวกัน²⁰

อันเป็นตัวอย่างการอธิบายจักรหรือปัจจัยสมุปบาทในช่วงภายใน
ขณะจิตหนึ่ง

ก็ในฐานะนี้ จิตนี้มีไช้เป็นดวงเดียวกัน ทั้งมีไช้ต่างกัน
เพราะเนื่องกัน โดยความสืบต่อ²¹

นั่นหมายถึงว่าท่านพุทธโฆษาจารย์เข้าใจว่าปัจจัยสมุปบาทในลักษณะที่
จิตเป็นขณิกะ สืบต่อเนื่องกันไปด้วย

นอกจากนี้การอธิบายแบบพุทธโฆษาจารย์สามารถอธิบายภพภูมิคือ
ภาวะที่ไปเกิดเพื่อรับผลของกรรมได้ชัดเจนกว่าท่านพุทธทาสอีกด้วย

อย่างไรก็ดี เราจะเห็นว่าข้อที่พุทธโฆษาจารย์ดับทุกข์ได้โดยดับทางอวิชา
คือความไม่รู้ ขณะที่พุทธทาสเน้นดับที่ผัสสะอันสอดคล้องกับการอธิบายปัจจัยสมุปบาท
ที่แต่ละท่านเน้นในจุดที่จะใช้ดับทุกข์ต่างกันด้วย

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าท่านพุทธโฆษาจารย์มีความเข้าใจในปัจจัยสมุปบาท

²⁰ ดูเพิ่มเติมใน พระไตรปิฎกฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ในส่วน
สัมมโหวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์.

²¹ เรื่องเดียวกัน.

ในแต่ละรูปแบบแต่ที่เน้นในแบบข้ามภพข้ามชาติเพราะเห็นว่าสอดคล้องกับหลักพุทธธรรม อยู่แล้วที่เชื่อในสังสารวัฏคือการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งเรื่องกรรมในแบบข้ามภพข้ามชาติ สอดคล้องกับหลักการนี้ อีกทั้งยังสามารถอธิบายการรับผลของกรรมได้อย่างชัดเจนกว่า ซึ่งก็คือว่าเป็นการให้ความสำคัญของคุณุติธรรมในความเชื่อพื้นฐานที่ว่าทุกสิ่งย่อมเป็น ตามหลักเหตุและผล ของปัจเจกสมุปบาท ซึ่งไม่ว่าแม้แต่การกระทำก็ตกอยู่ภายใต้กฎดังกล่าว

ทักษะผู้วิจัย

การเข้าใจปัจเจกสมุปบาทที่ต่างกันทำให้มีการเข้าใจกฎแห่งกรรมออกเป็น 2 แนว คือ 1) กรรมแบบข้ามภพข้ามชาติ ซึ่งเกิดจากการยึดถือการตีความปัจเจกสมุปบาท แบบคร่อมภพคร่อมชาติ เช่น คนที่เกิดมาร่ำรวยเป็นมหาเศรษฐีเป็น เพราะบริจาคทานไว้มาก ในคนที่เกิดมาพิการเป็นเพราะได้เคยฆ่าสัตว์ตัดชีวิตมา ในอดีตชาติ เป็นต้น 2) การอธิบายแบบที่สองคือการอธิบายกรรมในแง่ของเหตุปัจจัย ที่เชื่อมโยงกันอันสืบเนื่องจากการตีความปัจเจกสมุปบาทแบบขณะจิตอย่างท่านพุทธทาส โดยท่านพุทธทาสมักอธิบายกฎแห่งกรรมในลักษณะที่เกิดขึ้นในจิตใจในปัจจุบัน เช่น เมื่อมีกิเลส อันได้แก่ ความโลภความโกรธ ความหลง ก็ก่อผลเป็น ความทุกข์ระทมในใจในชาตินี้ ปัจจุบันตามหลักปัจเจกสมุปบาท

ผู้วิจัยเห็นว่ากรรมแบบข้ามภพข้ามชาติมีจุดอ่อนที่มักทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจผิดไป มองคำว่ากรรม ในแง่ของผลการกระทำจากในอดีตชาติเป็นหลัก ซึ่งทำให้มีแนวโน้มว่าสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วก็ไม่ สามารถเปลี่ยนแปลงปรับปรุงได้ และยังเป็นการละ เลยกับ การกระทำในปัจจุบัน อีกด้วย นี้จัดว่าเป็นความสับสนระหว่างคำสอนของพุทธศาสนากับ หลักคำสอนในศาสนาอื่น คือศาสนาพราหมณ์และลัทธิที่เป็นศาสนา เชื่อถือในคำสอนเรื่อง กรรมเก่าเป็นสำคัญ ที่เรียกชื่อลัทธินี้ว่า ปุพเพกตวาท ลัทธินี้ถือว่า บุคคลจะ ได้รับความสุข หรือจะได้รับความทุกข์ มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี ล้วนเกิดจากกรรมที่ทำ ไว้แต่ปางก่อนทั้งสิ้น เพราะถือว่าอะไร ๆ ก็เป็นเพราะกรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อน ซึ่งพุทธปรัชญาถือว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ เพราะถ้าทุกอย่างขึ้นอยู่กับกรรมแต่ปางก่อน เรา

จะทำอะไรก็ไม่มีประโยชน์ กรรมแต่อดีตชาติได้กำหนดไว้หมดแล้ว จะทำให้บุคคล
นั้นขาดความเพียรพยายามในการทำสิ่งใด ๆ และอาจทำให้มนุษย์ละเลยต่อเหตุ
การณ์ร้าย ๆ ของบุคคลอื่น และหลักปรัชญาสัมมาบาทก็อธิบายเพียงว่าเมื่อสิ่งนี้มี
สิ่งนี้ก็มี ไม่ได้อธิบายว่าทุกอย่างเป็นผลจากอดีตเพียงเท่านั้น

ทั้งนี้ทัศนะของผู้วิจัยสอดคล้องกับทัศนะของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า
กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ที่ได้ทรงแสดงทัศนะไว้ว่า

อวิชชาสังขารเป็นอดีตอัธยาไม่ใช่ปัจจุบัน,
ใครจะประพฤติดีประพฤติชอบเท่าไร ก็ละไม่ได้
เพราะเป็นอดีตล่วงมาแล้ว, เหมือนอย่างเมื่อ
วานนี้เราทำอะไรไว้แล้ว จะมาละในวันนี้ละ
ไม่ได้, และปัจจุบันอัธยา คือตั้งแต่วิญญาณ
จนถึงกัมมภพเป็นปัจจุบัน, ถ้าเช่นนั้น ตั้งแต่
อุปบัติภพจนถึงชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ
ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส เป็นอนาคตยังมาไม่ถึง
เมื่อเป็นเช่นนี้ในปัจจุบันนี้ใครก็ละไม่ได้เพราะยังไม่
มาถึง จะไปละได้อย่างไร เหมือนดังพรุ่งนี้จะมีอะไร
ขึ้น เราจะละในวันนี้ไม่ได้ จะละได้ต่อเมื่อมาถึงเข้า
ค้ำกันอยู่เช่นนี้²²

²² สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม,
(กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2515), หน้า 246-247.

นอกจากนี้ยังมี ลัทธิที่ถือว่า บุคคลจะได้รับความสุขก็ดี ได้รับความทุกข์ก็ดี ได้รับความไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี ล้วนแต่เป็นเรื่องบังเอิญ เป็นไปเองลอย ๆ แล้วแต่ โชคชะตา ไม่มีเหตุปัจจัย ลัทธินี้เรียกว่า อเหตุวาท

ทั้งนี้ข้อเสียของการนับถือลัทธิอเหตุวาทจะทำให้เรามัวรอแต่โชคชะตา ไม่คิดทำอะไร เพราะไม่มีเหตุปัจจัย มันบังเอิญต้องเป็นไปอย่างนั้น ไม่ต้องทำอะไรใด ผลก็ จะเกิดขึ้นเอง ซึ่งไม่สอดคล้องกับหลักปฏิจจนุสุมบพาทในพุทธศาสนาที่ ทุกอย่างล้วนมีเหตุปัจจัยทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุปคือ พุทธศาสนาถือหลักแห่งเหตุและผล(cause&effect) ถือว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ผลจะเกิดขึ้นต้องมีเหตุและเมื่อเหตุเกิดขึ้นแล้ว ผลก็ย่อมเป็นไปโดยอาศัยเหตุปัจจัยนั้น มันสอดคล้องกัน ในเรื่องกรรมนี้ ก็เช่นเดียวกัน กรรมเป็นเรื่องหลักเหตุและผลที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ โดยรวม ไม่ได้หมายถึงตัวผลในอนาคตเท่านั้น จึงมีทั้ง 3 กาล จะมุ่งถึง เป็นอดีตก็ได้ ปัจจุบันก็ได้ อนาคตก็ได้ ซึ่งพุทธศาสนาเน้นปัจจุบันมากกว่า ไม่เฉพาะต้องเป็นอดีตอย่างเดียว ปัจจุบัน ที่ทำอยู่นี้ก็เป็นกรรม กรรมเก่าไม่ใช่ไม่มีผล มีผลสำคัญ แต่มันเป็นเหตุปัจจัยให้ เกิดผล ในปัจจุบันซึ่ง เราจะต้องแก้ไขปรับปรุงตนให้เกิดผลดีต่อไปภายภาคหน้า เพราะฉะนั้นพุทธศาสนาจึงไม่ได้ปฏิเสธกรรมเก่า แต่การพึงจิตใจว่าอะไรที่เกิดขึ้นต้องเป็นเพราะกรรมเก่าไม่ถูกต้อง พุทธศาสนาถือว่ากรรมเก่ามันได้เสร็จสิ้นไปแล้ว เราไม่สามารถย้อนกลับไปทำหรือไม่ทำอีกไม่ได้ ประโยชน์ที่เราจะได้ จากกรรมเก่าคือ มันเป็นเหตุปัจจัยอยู่ในกระบวนการของวงจรปฏิจจนุสุมบพาท มันเกิดขึ้นมาแล้ว มันเป็นเหตุเราปฏิเสธไม่ได้ ตามหลักของเหตุผล การกระทำ ในอดีตคือการกระทำที่ทำไปแล้ว มันย่อมต้องมีผล ข้อสำคัญคือเราจะได้ประโยชน์ จากอดีตอย่างไร นั่นคือการใช้เป็นบทเรียนเพื่อปรับปรุงตนเอง ไม่โทษผู้อื่น ให้เข้าใจว่าผลที่เกิดกับตนเอง เกี่ยวข้องกับการกระทำของเราอย่างไร ไม่คอยรอรับแต่ผลของ กรรมเก่า ที่สำคัญจุดที่พระพุทธเจ้าต้องการที่สุดคือเรื่อง ปัจจุบันเพราะว่าอดีตเราทำได้ทำไปแล้วทำแก้คืนไม่ได้ ทว่าปัจจุบันเป็นสิ่งที่เราทำได้ อย่างไรก็ตามผู้วิจัยคิดว่าการที่ท่านพุทธทาสหรือใคร ๆ ที่อธิบาย

ปฏิบัติสมุปบาทเป็นแบบขณะจิต อาจทำให้เกิดข้อโต้แย้งตามมาว่า การอธิบาย
เช่นนี้จะก่อให้เกิดความขัดแย้งกับแนวความคิดเรื่องกฎแห่งกรรม ในแง่มุมที่เกี่ยวข้อง
กับเรื่องของความยุติธรรมในการรับผลกรรมของบุคคลตามมา ข้อโต้แย้งดังกล่าวมี
พื้นฐานอยู่บนการยอมรับสมมติฐานที่แตกต่างกันหรืออาจจะเรียกได้ว่าเป็นปฏิบัติ
กันของความคิดเรื่องกฎแห่งกรรมและอนัตตา กล่าวคือ โดยสรุปแล้ว กฎแห่ง
กรรมมีหลักเกณฑ์อยู่ว่า "บุคคลใดกระทำความดี บุคคลนั้นย่อมได้รับผลกรรมอันนั้น"
ถ้อยคำ "บุคคลใด" หรือ "บุคคลนั้น" แสดงถึงการยอมรับสมมติฐานที่ว่าบุคคล
หรืออัตตา ในขณะที่เดียวกันมติที่ว่าด้วยเรื่องอนัตตา กลับปฏิเสธเรื่องอัตตา
อันเป็นพื้นฐานสำคัญของการที่จะบอกว่ามีบุคคลและบุคคลนี้มิใช่บุคคลผู้อื่น ที่สำคัญ
พุทธปรัชญายอมรับความจริงของสองสิ่งที่เป็นปรกักษ์กันนี้ จึงเกิดปัญหาว่า
ระบบความคิดของท่านพุทธทาสในเรื่องปฏิบัติสมุปบาทในหัวข้อธรรมคือภพกับการส่ง
ผลกรรมในแต่ละภพจะมีความขัดแย้งในตนเอง (Self-contradiction)

หรือไม่ และท่านพุทธทาสจะตอบปัญหาดังกล่าวในลักษณะใด

ในข้อปัญหาลักษณะนี้เราอาจคิดได้ว่า ตามปกติแล้ว

กายและจิตมีการเกิดดับอยู่ทุกขณะ จิตหรือวิญญาณมีการเกิดดับเสมอในการทำ
หน้าที่รับรู้ วิญญาณดวงที่เกิดก่อนกับวิญญาณดวงที่เกิดทีหลังเป็นจิตคนละดวง เมื่อ
จิตดวงแรกดับลงก็ได้ส่งผลกรรมคือบุญหรือบาปออกไปเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิในจิต
ดวงใหม่ วิญญาณดวงเก่าไม่ได้เข้ามาเกิดในปัจจุบันจิต ดังนั้นวิญญาณดวงเก่า
กับวิญญาณดวงใหม่ไม่ใช่จิตดวงเดียวกันเพราะวิญญาณดวงแรกได้ดับไปแล้วก่อนที่จะ
เกิดในจิตดวงถัดมา แต่จิตดวงแรกก็ไม่แตกต่างจากจิตดวงที่สองโดยสิ้นเชิง
ทั้งนี้ เป็นเพราะผลกรรมที่วิญญาณดวงแรกส่งมาได้เป็นพลังผลักดันให้เกิดวิญญาณดวง
ใหม่ขึ้น ในกรณีนี้ดวงที่สองจึงได้รับสิ่งที่ เป็นสืบเนื่องมรดกทุกอย่างมาจากจิต
ดวงแรก ผลกรรมที่ทำไว้ในกาลก่อนไม่ได้ดับสูญไปพร้อมกับจิตดวงแรก ทั้งนี้
เพราะผลกรรมเหล่านั้นได้ข้ามไปสถิตอยู่ในวิญญาณที่เพิ่งเกิดใหม่

ผู้วิจัยเห็นว่าการอธิบายเช่นนี้เหมือนกับที่พระนาคเสนได้อธิบายไว้ว่า
นามรูปที่เกิดในชาติใหม่มิใช่นามรูปเดียวกันกับนามรูปที่เพิ่งดับในอดีตชาติ
นามรูปที่เกิดใหม่เป็นนามรูปอีกอันหนึ่งซึ่งเกิด เพราะผลบุญและบาปอันนามรูปใน

อดีตชาติได้กระทำเอาไว้ จึงอาจกล่าวได้ว่าจิตทั้งสองดวงจะเหมือนกันก็ไม่ใช่ว่าจะต่างก็ไม่ใช่ เปรียบเสมือนดวงไฟดวงแรกดับ ดวงที่สองลุกโผลงต่อเนื่องกันอย่างรวดเร็วจนสังเกตไม่ทันการเกิดดับแต่ละดวง ดวงที่สองก็ไม่ใช่ว่าดวงเดียวกับดวงแรก แต่ก็ เป็นผลสืบเนื่องมาจากจิตดวงแรก จิตจึงเป็นกระบวนการแห่งกระแสที่ไหลเนื่องไปตามองค์ประกอบ และ เหตุปัจจัยของมันนั่นเอง ซึ่งพุทธทาสได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ดังนี้

พูดให้เห็นง่ายหน่อยว่า เราในวินาทีนี้กับวินาทีต่อไป
เป็นคนเดียวกัน หรือไม่? คนหนึ่งอาจยืนยันว่าคนเดียวกัน
อีกคนหนึ่งว่าไม่ใช่ แต่โดยที่ที่นั่นจะเรียกว่าใช่ก็ไม่ค่อยถูกนัก
จะว่าอื่นก็ไม่ถูกนักมันกำลังเป็นสายไป ของความ
เปลี่ยนแปลงของเหตุปัจจัยนั้นแหละ คือถูก
ถ้าผู้ใดมองบุคคลเป็นสัสสตะ คือเป็นคนตายตัวนั้นก็ผิด
ถ้าใครมองบุคคลว่าไม่มีอะไรเสียบเลยนี้ก็ผิด แม้จะมอง
ว่าเป็นขณะ ๆ หนึ่งแต่เป็นคนละอันต่อกันนี้ก็ไม่ถูกต้อง
มันเป็นเพียงสายอันหนึ่งต่อเนื่องกันไป อันหนึ่งเกิด อันหนึ่ง
ดับ แต่มันเนื่องกันเป็นสายเหมือนลูกโซ่อย่างนี้²³

²³ พุทธทาสภิกขุ, ปัญหาเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, 2537), หน้า 54.

ทั้งนี้ผู้วิจัยเข้าใจว่าในเมื่ออสังขารหรือบุคคลไม่เป็นจริงแล้ว เราสามารถกล่าวได้ว่าบุคคลเป็นเพียงถ้อยคำที่สมมุติใช้เรียกเพื่อความสะดวกต่อความเข้าใจในการติดต่อสื่อสารกันในโลก และสิ่งที่ใช้เรียกนี้ก็คือกระบวนการที่ต่อเนื่องของกระแสเกิดดับของจิตและกาย บนพื้นฐานของความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผลลัพธ์ของอิทัปปัจจยตาหรือปัจจุสมุปบาทนั่นเอง ที่ใช้เรียกก็เพื่อแยกกระบวนการหนึ่งออกจากอีกกระบวนการหนึ่ง ซึ่งมีเนื้อหาแตกต่างกันออกไป นอกจากนี้การส่งผลของวิบากกรรมก็เป็นส่วนหนึ่งในการทำงานของกระบวนการที่เราเรียกว่า "บุคคล" ดังนั้น การที่ "บุคคลในชาตินี้" รับผลกรรมจาก "บุคคลชาติที่แล้ว" จึงเป็นความยุติธรรมอย่างยิ่ง เพราะเหตุว่า "บุคคลในชาตินี้" "บุคคลในชาติที่แล้ว" และการรับผลกรรมเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเกิดดับอันเดียวกันนี้เอง ซึ่งจะดำเนินต่อไปจนกระทั่งหัวข้อธรรมหนึ่งในปัจจุสมุปบาทคืออวิชชา ซึ่งเป็นปัจจัยแห่งการดำเนินไปนี้ได้ถูกกำจัดไปเสีย

อย่างไรก็ตามพุทธทาสเองก็มีจุดอ่อนที่ไม่สามารถพูดถึงอธิบายการส่งผลกรรมระหว่างชาติ หรือแม้แต่ภายในชาตินี้ที่มีใช้ภายในแค่ขณะจิตได้เลย

นอกจากนั้นผู้วิจัยคิดว่าท่านพุทธทาสที่มุ่งปฏิเสธการอธิบายปัจจุสมุปบาทของท่านพุทธโฆษาจารย์เพราะ ท่านอาจปรารถนาให้เห็นว่าในชาตินี้ก็มี การเกิดขึ้นของวงจรปัจจุสมุปบาทอยู่แล้วไม่ต้องรอข้ามภพข้ามชาติแต่ให้ทิ้งระว่างทุกขณะในการดำเนินชีวิตประจำวันเพื่อความ "ไม่ประมาท" เป็นสำคัญ

นอกจากนี้ในส่วนของท่านพุทธโฆษาจารย์ ผู้วิจัยเห็นว่าท่านมิได้เป็น สัสสตทิฎฐิ์อย่างที่ท่านพุทธทาสวิจารณ์แต่ประการใด นอกจากนั้นการอธิบายของท่านพุทธโฆษาจารย์ยังเข้าใจและ เคยกล่าวถึงการอธิบายปัจจุสมุปบาทแบบขณะจิตไว้ด้วยดังที่ได้กล่าวมาแล้ว อีกทั้งการตีความปัจจุสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติที่พุทธโฆษาจารย์ใช้บ่อยนั้นยังสามารถอธิบายเรื่องการรับผลกรรมในภพ ชาติหน้าได้อย่างชัดเจน

ทั้งนี้ในส่วนประเด็นที่ว่าพุทธทาสดับทุกข์ถึงขั้นนิพพานในปัจจุบันขณะ

ชั่วแวบเดียวได้จริงหรือ เป็นประเด็นที่น่าถามและอภิปรายกันต่อไป แต่ในพระไตรปิฎกได้ยกตัวอย่างพระอรหันต์ที่ดับกิเลสตรงผัสสะ เช่นที่สามเณรน้อยสอนให้พระตูลุประสูติ เถระหรือพระโบลานเปล้า หรือพระพุทธร่องค์ทรงสอนให้พิจารณาอารมณ์ที่มากระทบทางทวารทั้งหลายเกิดเป็นผัสสะ

แต่ที่ควรพิจารณาคือท่านเหล่านั้นที่สำเร็จ โดยรวดเร็วในปัจจุบัน เช่นฟังธรรมพระพุทธรเจ้าแล้วบรรลุเลยอาจสอดคล้องกับท่านพุทธทาสก็จริง แต่ทว่าพระไตรปิฎกก็มักแสดงว่าท่านเหล่านั้นบำเพ็ญบารมีมาจากอดีตชาติมากแล้ว กอปรกับได้ผู้สอนที่มีความสามารถอย่างพระพุทธร่องค์อีกด้วย จึงเห็นได้ว่าแนวคิดแบบท่านพุทธทาสเป็นไปได้ยาก หากพิจารณาตัดเหตุปัจจัยจากอดีต สภาพแวดล้อม และตัวผู้สอนไปเสีย

ท่านพุทธโฆษาจารย์ดับทุกข์ในชาติปัจจุบันได้ใหม่ ผู้วิจัยคิดว่าได้เพราะประการแรก หากเราปฏิเสธว่าการอธิบายของพุทธโฆษาจารย์ดับทุกข์ไม่ได้ ก็จะทำให้ขัดกับหลักคำสอนพระพุทธรเจ้า ด้วยเหตุที่ปัจจุสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์ก็ได้อธิบายในเรื่องสันตติอันโยงไปถึงการเข้าใจในหลักอนัตตา เพียงแต่ท่านไม่เห็นถึงว่าเป็นขณะจิตเท่านั้น เมื่อเห็นอนัตตาได้ ก็ย่อมดับทุกข์ได้ อีกประการหนึ่งหากตีความตามที่พุทธทาสรับคือเป็นภาษาธรรม ทำไมพรรณาเรื่องปัจจุสมุปบาทของท่านพุทธโฆษาจารย์จะดับทุกข์ในปัจจุบันไม่ได้

ท่านพุทธทาสเห็นว่าการอธิบายในลักษณะท่านพุทธโฆษาจารย์เป็นการอธิบายที่ใช้ภพคือภาวะนรก สวรรค์ในโลกหน้า มาเป็น"อุปาย"ให้มนุษย์เลือกกระทำความดีละเว้นความชั่ว เพื่อไปสู่ภพภูมิที่ดี หลีกหนีภพภูมิชั่ว การใช้การอธิบาย ปัจจุสมุปบาทในลักษณะนี้จัดเป็นอุปายในการสอนผู้ที่ยังมีธุลีในดวงตามาก มีอาจเข้าใจสภาวะนิพพานอันเป็นภาวะที่เหนือกว่านี้ได้ แต่อย่างไรก็ตามผู้วิจัยคงต้องทักท้วงว่าหากพิจารณากันแล้วในสมัยก่อนที่พุทธทาสจะมาเน้นการตีความปัจจุสมุปบาทในแบบขณะจิต ผู้บรรลุธรรมก็ยังมีปรากฏให้เห็นอยู่ตามหลักฐานในพระไตรปิฎกและที่ต่าง ๆ ซึ่งเท่ากับว่าปัจจุสมุปบาทในแบบข้ามภพข้ามชาติที่สอนกันอยู่เดิม หากเข้าใจให้ถูกต้องตามแก่นพุทธธรรมก็ย่อมเป็นปรมัตถลัสจะอีกทั้งคำสอนปัจจุสมุปบาทในลักษณะข้ามภพข้ามชาติยังมีปรากฏในพระไตรปิฎก ท่านพุทธทาสจะอ้างความชอบธรรมอย่างไรว่า เมื่อเข้าใจปัจจุสมุปบาทในแบบขณะ

จิตตามที่ท่านเน้นเท่านั้นจึงจะบรรลุธรรมได้ นอกจากนี้ผู้วิจัยเห็นว่า การเข้าใจปัจจัยสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติยังอาจเอื้อให้สังคมเป็นปกติสุขอีกด้วย เพราะทำให้คนกลัวบาปนรก ทำให้ประพฤติปฏิบัติตามหลักศีลธรรมอย่างศีล 5 อันจะทำให้ มนุษย์ไม่ล่วงละเมิดสิทธิอันพึงมีพึงได้ของกันและกันอีกด้วย

จากการที่เราได้เห็นข้ออภิปรายต่าง ๆ ที่ผ่านมา ผู้วิจัยคิดว่าการตีความ ปัจจัยสมุปบาทในแบบท่านพุทธทาสยังมีจุดอ่อนที่สำคัญข้อหนึ่งคือ ท่านไม่สามารถอธิบาย ถึงเรื่องภพและชาติหน้าได้เมื่อใช้การตีความปัจจัยสมุปบาทแบบขณะจิต และดูเหมือน ท่านเลียงที่จะกล่าวถึงในการอธิบายเรื่องนี้ ซึ่งก็ทำให้การอธิบายในเรื่องการรับผล กรรมและหลักความเชื่อ เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในพุทธศาสนาอธิบายไม่ได้พอควร กล่าวได้ว่าการตีความปัจจัยสมุปบาทในแบบใหม่ของท่านอ่างนี้ นอกจากที่จะหวัง มุ่งให้คนเห็นความสำคัญของทุกๆ ขณะจิตใน "ชีวิตปัจจุบัน" ซึ่งเป็นเจตนาที่ดี แต่อย่างไรเสีย ก็ทำให้อธิบายหลักความเชื่อและปรัชญาบาง เรื่องที่พุทธธรรมยอมรับอยู่ประสบปัญหาในการอธิบายอย่างเลียงไม่พิน และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ท่านพุทธทาสจะอธิบายว่า การตีความปัจจัยสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติไม่สามารถ ดับทุกข์ได้อย่างไร เพราะพระไตรปิฎกก็มีการอธิบายปัจจัยสมุปบาทในลักษณะดังกล่าว อยู่แล้ว หรือหากว่าท่านพุทธทาสจะแย้งว่าการตีความในแบบข้ามภพข้ามชาติเป็น ภาษาคนไม่ทำให้คนพ้นทุกข์ ก็มีปัญหาอีกว่า ประเด็นแรก เราทำไมจะต้องยอมรับ ว่าทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรมถูกต้องและเป็นจริง ประเด็นถัดไป หากยอมรับ ว่าจะใช้ทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรมอย่างที่ท่านพุทธทาสยอมรับจริง ๆ ก็ยังสามารถวิจารณ์พุทธทาสได้ว่า เหตุใดการตีความปัจจัยสมุปบาทในแบบข้ามภพ ข้ามชาติจะตีความ เป็นแบบภาษาธรรมและนำไปสู่ความพ้นทุกข์ในพุทธศาสนา ไม่ได้